

слов'янською³⁰. Князі Болохівського політичного об'єднання належали до роду галицьких Ігоровичів. Їхнім сином Всеволод Черемний, що був на початку XII ст. київським князем, дав уділи на суміжних землях двох князівств: Галицько-Волинського та Київського.

За історичними джерелами, м. Болохів розміщувалось на території Чернігівської землі і було спалене в 1196 р. Давидом Ростиславовичем Смоленським³¹. Очевидно, вихідці з нього і були тимн з галицьких Ігоровичів, які дістали згадані уділи в басейнах рік Тетерева, Случа, Бугу. Вони й дали, мабуть, цим землям назву спаленого міста.

В. Н. ЯКУБОВСКИЙ

Древнерусский клад из с. Городище Хмельницкой области

Резюме

В 1970 г. славянорусский отряд Хмельницкого краеведческого музея, исследуя Болоховское городище на юго-западной окраине с. Городище Деражнянского района Хмельницкой области, обнаружил клад, состоящий из украшений. В нем насчитывается 206 вещей, изготовленных из серебра и золота. Особое внимание привлекают колты, где изображены грифоны и розетки с ростками жизни, браслеты-наручи с языческой символикой и светскими сюжетами, перстни с печатями Рюриковичей. В частности, перстни позволили сделать вывод о принадлежности клада внукам, возможно, правнукам Олега Святославича. Этот факт подтверждает восточнославянское происхождение Болоховского княжества.

Опубликованные здесь украшения имеют широкие аналоги во многих кладах Киевской Руси и датируются концом XI — началом XIII вв.

Научная ценность клада в том, что он дополняет новыми данными материалы о развитии ювелирного и художественного ремесла не только болоховской земли, но и всей юго-западной Руси.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Середньовічні художні кахлі з Києва

Вивчення матеріальної культури стародавнього Києва здебільшого закінчують першою половиною XIII ст., часом до монголо-татарської навали, внаслідок якої місто було дуже зруйноване. У XIV—XV ст. Київ існував в умовах боротьби населення проти різних іноземних загарбників. Незважаючи на значні й часті спустошення, Київ продовжував поступово розвиватись, завжди залишаючись важливим економічним і культурним центром України. До Києва цілком справедливо можна віднести відомі слова В. І. Леніна: «...хоч би які були руйнування культури — її вкреслити з історичного життя не можна, її буде важко відновити, але ніколи ніяке руйнування не доведе до того, щоб ця культура зникла цілком»¹. Це підтверджують всі відомі нам пам'ятки матеріальної культури Києва, що належать до XIV ст. і тим більше до наступних — XV—XVIII ст., які свідчать, що місто швидко стало знову значним центром високорозвинутого багатопрофільного ремесла.

Важливе місце посідало гончарне виробництво — виготовлення

³⁰ Р. В. Зотов. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время. Спб., 1892, стор. 157—162; Н. К в а ш н и н - С а м а р н и н. По поводу Любецкого синодика.— Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете, IV. М., 1873, стор. 213, 226; М. К. Л ю б а в с к и й. Начальная история малорусского казачества.— Журнал Министерства народного просвещения. № 7. Спб., 1895, стор. 217—244.

³¹ В. Н. Т а т я щ е в. История Российская с самых древнейших времен, т. III. Спб., 1774, стор. 321.

¹ В. І. Л е н і н. Повн. зібр. творів, т. 36, стор. 44.

глиняного посуду, дитячих іграшок, ляльок тощо. У керамічному виробництві помітну роль відіграло виготовлення архітектурної кераміки, найпоширенішим видом якої є художні пічні кахлі.

Оздоблення печей художніми кахлями в Києві розвивалося подібно до ряду інших міст України і зарубіжних країн. Спочатку кахлі вставлялися в печі для кращого обігрівання приміщення, поступово вони стають своєрідною прикрасою. Художні зображення, що з'явилися на кахлях, перетворили їх у своєрідний керамічний літопис, який став однією з яскравих сторінок самобутнього народного ужиткового мистецтва.

На жаль, київські художні кахлі все ще залишаються не вивченими, хоча їх неодноразово знаходили під час багаторічних розкопок на території стародавнього міста. Так, зокрема, вони виявлені під час досліджень у садибах по вулиці Володимирській, 1, 3, проведених ще у 1892 р. І. А. Хойновським², а у 1926 р. С. С. Гамченком³, та в розкопках по вулиці Володимирській, 2, здійснених у 1913 р. Д. В. Мілеєвим. Цікаві колекції художніх кахлів зібрані Київською експедицією 1946 р., очолюваною М. К. Каргером, в садибах по вулицях Володимирській, 1, 7 і Великій Житомирській, 4⁴ та під час багаторічних розкопок на горі Кисілівці⁵. Виявлені художні кахлі й на території Києво-Печерської лаври. Про окремі знахідки кахлів в різних районах території Києва повідомляється в друкованих⁶ та рукописних⁷ каталогах. Більшість кахлів (близько 100 цілих та уламків) зберігається в Державному історичному музеї УРСР. Їх публікації присвячена ця стаття.

Найдавніші пічні кахлі, знайдені на території Києва, являють собою тонкостінні посудини, сформовані на гончарському крузі, з круглим плоским дном. Їх вінця мали вигляд фігурно вигнутих чотирипелюсткових квадратів, горизонтально зрізані краї яких орнаментовані кількома вдавненими смужками. Стінки цих кахлів-посудин з чотирьох боків хрестоподібно вигнуті всередину. Багато їх походить з гори Кисілівки (рис 1, 2), кілька з Подолу⁸, є кахля з Києво-Печерської лаври (табл. 1, 1)⁹.

Такі кахлі вмуровували в стіни пічки дном до вогню, а отвором назовні. Дно було жаровою частиною, а внутрішній простір посудини сприяв більш значній віддачі нагрітого повітря. Кожна кахля вмуровувалась в стіну печі окремо, без зв'язку з іншими. Дослідники називають їх горщиківими, а час існування відносять до XIV—XV ст.¹⁰ Як відомо, кінцем XIV ст. датується побудова на Кисілівці фортеці з палацами воеводи та знаті¹¹.

² И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора в Киеве. К., 1893.

³ С. С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві.—КЗВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 24.

⁴ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950.

⁵ С. Магура. Розкопи на горі Кисілівці в Києві 1933 р.—Наукові записки ІМК, кн. 1. К., 1932, стор. 212; Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144; Г. М. Шовкопляс. Археологічні пам'ятки гори Кисілівки в Києві.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958.

⁶ Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств. К., 1897, стор. 29. № 1; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897, стор. 20, № 1793; стор. 277, №1211; Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве, 1899, стор. 4, № 26.

⁷ Университетский каталог (зберігається в Державному історичному музеї УРСР) № 2725—2727; Каталоги Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР.

⁸ Дослідження Подільського загону Київської експедиції в 1971 р. (керівник К. М. Гупало).

⁹ Знайдена В. Д. Дяденком. Користуюсь нагодою висловлюю йому подяку за дозвіл опублікувати кахлю. Вона експонується в Археологічному музеї АН УРСР.

¹⁰ S. Ambrosiani. Zur Typologie der älteren Kacheln. Stockholm, 1910, рис. 28; P. Radomeřský. Strědoveka keramika. Muzejní a vlastivědná práce, číslo.—Ročník III, 1965, стор. 15—16; рис. 1.

¹¹ До 1416 р. належить літописний запис про те, що татари на чолі з ханом Едигеем не змогли взяти замок ПСРЛ, т. II. Спб., 1846, стор. 353—354; Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144.

Рис. 1.

Крім Києва, на Україні кахлі такого типу виявлені в Луцьку та Острозі¹², а поза її межами — в Литві¹³, Польщі¹⁴, Чехії¹⁵ тощо. Під час археологічних досліджень Старого Орхея в Молдавії, здійснених в 1953—1955 рр., було виявлено гончарну майстерню для виготовлення подібних кахлів. Виявлені матеріали дали можливість реконструювати піч, оздоблену горщиківими кахлями¹⁶. Наприкінці XV і на початку XVI ст. в побут входять кахлі коробчастої форми. Вони мають вигляд прямокутної коробки без кришки, виготовленої з добре випаленої глини світло-сірого кольору. Таку кахлю повертали до вогню відкритою частиною-отвором, а глухою стінкою-плиткою — назовні. Плитка була трохи увігнута до центра. Коробка для кріплення в кладці печі називається румпою. Кахлі використовувались не лише як засіб для

¹² Ю. П. Л а щ у к. *Кераміка. — Історія українського мистецтва*, т. II. К., 1967, стор. 394; його ж. *Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. — Середні віки на Україні*, вип. I. К., 1971, рис. 3.

¹³ A. Tautavičius. *Vilniaus pilles kokliai (XVI—XVIIa)*. — *Acta Historica Litanica*, IV. Vilnius—Mintis, 1969, рис. 1.

¹⁴ A. Swiechowska. *Kafle warszawskie*. — *Szkice Staromiejskie Warszawa*, 1955, табл. I, B.

¹⁵ P. Radomeřský. *Вказ. праця; L. Smetánka. Studie o českých středověkých kachlich*. Praha, 1910, стор. 247.

¹⁶ Г. Д. С м и р н о в. *Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея*. — *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 1956, № 4 (31). Кишинев, стор. 75—81.

обігрівання приміщення, але й прикрашали печі. Поверхня такої кахлі оздоблювалась високохудожніми зображеннями, здебільшого фантастичними тваринами і птахами, у типовій для того часу манері. Зображення завжди фронтальні, а їх малюнок, виконаний у високому рельєфі, — чіткий. На ньому дуже старанно підкреслено всі деталі. На кожній кахлі зображувався закінчений малюнок. Так, на уламку однієї з кахель, що походить із Старокиївської гори, зображена тварина з широко розкритою пащею і дуже висунутим язиком. Довгий хвіст, що обкручує тулуб, піднятий догори. На передній частині тіла тварини чітко передана шерсть. Навколо тварини розкидані листя та зірочки (рис. 2, 2). Можливо, в тій же самій манері була виготовлена кахля, знайдена на горі Кисілівці, хоч її поверхня вкрита поливою. На зелен-

Рис. 2.

куватому фоні останньої блакитним кольором передано тулуб тварини, а жовтим — лапи з розчепіреними пазурами. Навколо тварини зображені зелені листочки та жовті зірочки (рис. 2, 1).

Одна з прямокутних кахлів (розміром $19 \times 13,5$ см, висотою румпи 11 см), знайдена в Десятинному провулку, оздоблена рельєфним стилізованим зображенням лева. З його пащі висунувся довгий вузький язик. На лапах розчепірені пазури, ліва передня лапа трохи піднята. Пропущений поміж ногами і піднятий догори хвіст, що також обкручує тулуб, закінчується вазоном з стилізованим букетом симетрично розташованих гілочок. Такі самі гілочки є в нижній частині кахлі. На передній частині тіла тварини рельєфними дужками передана його грива (рис. 3, 1). Дуже подібна до неї кахля, на якій також вміщене рельєфне зображення лева. На ній добре збереглися всі чотири лапи, а з двох боків над тілом невеликі гілочки (рис. 3, 2)¹⁷.

Київська кахля (розміром 18×15 см) з рельєфним зображенням лева відрізняється від попередніх добре переданими зубами. Довгий пропущений поміж ногами і піднятий догори хвіст тварини закінчується стилізованою квіткою, розташованою над спиною. Ліва передня і права задня лапи підняті, пазури на лапах розчепірені. В правому кутку на кахлі вміщена розетка з пелюсток, а навколо тварини — стилізовані гілки й квіти (рис. 3, 3)¹⁸. Тварини на всіх кахлях розміщені в центрі і займають майже всю поверхню.

¹⁷ Кахля експонується в Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР.

¹⁸ Експонується в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва УРСР, опублікована. Історія Українського мистецтва, т. II, К., 1967, стор. 281.

Рис. 3.

На одному з уламків кахлі, знайденому на території Десятинної церкви, збереглася частина рельєфного зображення птаха з розправленими крилами й розкритим дзьобом, з якого висунувся язик. На голові птаха зображено якийсь стилізований убір. В лівій частині кахлі є невеличка гілочка (рис. 4, 1).

Особливо майстерно орнаментована білоглиняна кахля, знайдена в садибі по вулиці Володимирській, 3. Її поверхня рівна, з двох боків вона обведена рельєфними смужками. У верхній частині кахлі під невеликим нахилом розміщено бордюр (висотою 4,5 см), прикрашений надзвичайно багатим візерунком з переплетених лінійних геометричних фігур. З лівого боку на кахлі відбите рельєфне зображення коня з розкритим ротом і висунутим язиком. У коня, як і у левів на попередніх кахлях, розчепірені пазури, а довгий закруглений хвіст, що обкру-

Рис. 4.

чує тулуб і піднятий догори, закінчується маленькою квіткою. На самій поверхні розміщені стилізовані гілочки, що нагадують ажурне мереживо (рис. 4, 2).

Зображення стилізованих тварин на кахлях були характерними для кінця XV — початку XVI ст.¹⁹ Поряд з кахлями анімалістичні зображення зустрічаються у цей час і на інших виробах — гербах, монетах, посуді²⁰ тощо. На всіх візерунках позначився певний вплив мистецтва готики. Але це було не просте копіювання чужих зразків: майстри використовували кращі зарубіжні взірці, поряд з якими створювали самобутні художні вироби.

На горі Кисілівці знайдена кахля з чоловічим портретом, вміщеним в архітектурну арку, яка має вигляд віконної рами, прикрашеної рельєфними смужками. Кахля світло-сірого кольору, прямокутної форми (розміром 18×17 см, висотою румпи 9,2 см). В її центрі знаходиться добре вписане погруддя чоловіка в профіль. На голові зображене волосся та головний убір у вигляді шляпи з пером. Від високого коміра відходять горизонтальні смужки, поверх яких надіто ланцюжок (рис. 5). На внутрішньому боці кахлі добре збереглися сліди сажі, що свідчать про походження кахлі з діючої печі. Зовнішня поверхня досить рівна, чим відрізняється від увігнутих плиток кахлів,

¹⁹ Ю. П. Лашук. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст., стор. 203, рис. 4; Р. Радошефскі. Вказ. праця, рис. 1—2.

²⁰ Нариси історії Львова. Львів, 1956, стор. 65; О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; История Чехословакии, т. 1. М., 1956, стор. 95.

описаних вище. Подібні портретні зображення характерні для епохи Відродження і датуються серединою XVI ст. На них здебільшого зображували членів королівської сім'ї та різних вельможних осіб. Такі кахлі виявлені під час розкопок Вільнюського замку в Литві²¹, на території Польщі²², Німеччини²³ тощо.

У другій половині XVI і XVII ст. художні кахлі збагачуються новими декоративними мотивами, що складаються з різноманітних композицій з стилізованих рослин. Рельєф на них знижується, малюнок

Рис. 5.

комонується симетрично до країв кахлі; під час орнаментування виникає центр композиції. Кахля поділяється діагоналями на чотири частини, кожна з яких має однакові зображення (рис. 8, 1). Деякі кахлі вкриті зеленою поливою. Значну кількість їх уламків було знайдено в Києві під час розкопок в садибах по вулицях Володимирській, 1, 2, 3, Великій Житомирській, 4. Окремі знахідки відомі на Кисілівці. Серед них найбільш цікаві три кахлі, напевно, виготовлені в одній формі, але знайдені в різних місцях на Кисілівці (рис. 6, 3), на вулицях Володимирській, 2 (рис. 6, 2) та Великій Житомирській, 4 (рис. 6, 1). Поверхня кожної кахлі оздоблена стилізованою рослинною композицією, розташованою ніби на чотирьох осях, що відходять від центра. Дві кахлі вкриті зеленою поливою. На кількох уламках кахлів є стилізовані гілочки (рис. 7, 3—6) або гілочки, які закінчуються стилізованими квітками (рис. 7, 1, 2; 8, 6). На уламках кахлі, вкритої зеленою поливою, гілка з листям розміщена у овальному обрамленні (рис. 8, 5). Композиція на невеликому уламку кахлі (рис. 8, 4), також вкритої зе-

²¹ A. Tautavičius. Вказ. праця, рис. 12, 15.

²² R. Reinfuss. Ludowe kafe malowane. Kraków, 1966, стор. 10; рис. 5, стор. 11, рис. 6.

²³ K. Strauss. Kacheln und Ofen der Mark Brandenburg. Strassburg, 1926, t. XVIII, № 80.

Рис. 6.

Рис. 7.

леною поливою, нагадує малюнок на кахлі початку XVII ст., що походить з Кодака²⁴. Інколи рослинні мотиви поєднуються з геометричним орнаментом (рис. 8, 2, 3).

В садибі колишнього Видубицького монастиря під час земляних робіт в 1968 р. виявлені білоглиняні кахлі, поверхня яких прикрашена рельєфними стилізованими пелюстками квітів та пальметками, розміщеними в різних геометричних фігурах (рис. 9, 3—6). Серед них є кутові кахлі (рис. 9, 1, 2).

²⁴ Ю. П. Л а щ у к. *Кераміка...*, стор. 396, рис. 284.

Рис. 8.

Велику кількість кахлів з стилізованим рослинним орнаментом, як вкритих поливою, так і без неї, знайдено під час розкопок 1926 р. на садибі по вул. Володимирській, 3²⁵. Уламки полив'яних кахлів з рельєфним рослинним орнаментом і людськими постатями трапились під час розкопок, здійснених в 1926 р. на подвір'ї Софійського собору²⁶.

Київські кахлі поступово стають надбанням широкого кола споживачів. Мандрівник XVII ст. Павло Алепський, який побував у Києві, відзначав, наприклад, що всі келії монахів у Києво-Печерському монастирі обігрівалися печами і камінами, складеними з кахлів²⁷.

Мотиви рослинного орнаменту в цей час набувають широкого втілення у декорі інших галузей народного мистецтва — різьбленні, оформленні рукописної книги тощо²⁸.

²⁵ С. С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві, стор. 24.

²⁶ В. Г. Ляскоронський. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві.— КЗВУАК за 1925 р. К., 1926.

²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева. К., 1874, стор. 58.

²⁸ Історія українського мистецтва. т. II; Л. П. Запаско. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960, стор. 102—107.

Рис. 9.

Виготовлення кахлів було одним з найскладніших видів гончарства, вимагало значного уміння і вправності гончарів. Для цього вибиралась найкраща глина, її старанно й тривалий час обробляли. Виготовлялися кахлі у дерев'яних формах. Орнамент видавлювався за допомогою спеціальних шаблонів-штампів. За свідченням П. Радомерського, під час удавлювання шаблону в глину майстер підкладав під глиняну пластинку мішковину, щоб глина не прилипла до форми і її можна було б зняти²⁹. Мабуть, такі відбитки тканини збереглись на внутрішньому боці кисілівської кахлі з портретним чоловічим зображенням.

Залишки двох печей XVI—XVII ст. для випалу керамічних виробів були досліджені на Старокиївській горі у 1936 р. Т. М. Мовчанівсь-

²⁹ P. Radomeřský. Вказ. праця.

ким³⁰. Саме їх продукція могла бути використана в Кислівському замку. В описі цього замку за 1552 р. згадуються цегельні (вони теж могли виготовляти кахлі), що розташовувалися поблизу Дніпра³¹. Піч XVII ст., в якій випалювали кахлі, розкопано в Білгородці поблизу Києва³². Таку саму піч у 1968 р. розкопав М. І. Сікорський у м. Переяслав-Хмельницькому. Виявлені в печі кахлі подібні до київських, оздоблених рослинним орнаментом³³.

Виробництво художніх кахлів у Києві було специфічною галуззю його місцевого декоративно-ужиткового мистецтва.

В «Расходной книге Киевской приказной избы» за 1675 р. наведені навіть прізвища пічників та цінн на кахлі. Наприклад, вказується, що на воеводський двір в «столовую светлицу» куплено у Ярмолая Степанова 100 кахлів по алтину за кожну, у пічника Олексія Григор'єва — 30 кахлів, у Леска Григор'єва куплено на піч 150 кахлів³⁴ тощо. В іншому документі — в дворцових «Расходно-приходных книгах» вказується, що для «Посольского приказа» в Москві були виготовлені печі кахляні і полив'яні по-київськи³⁵.

Художні київські кахлі XV—XVII ст. є свідченням високої майстерності гончарів. Високохудожні мотиви, своєрідна трактовка дають можливість назвати їх пам'яткамн художньо-матеріальної культури.

Виробництво кахлів у Києві пройшло тривалий шлях розвитку, який продовжувався у другій половині XVII та XVIII ст. Творчо розвиваючи традиції попереднього часу, київські майстри поступово збагачували кахлі новою технікою виконання і тематикою зображень.

А. М. ШОВКОПЛЯС

Средневековые художественные изразцы из Киева

Резюме

В статье рассматриваются неопубликованные художественные изразцы XIV—XVII вв. из Киева, служившие для облицовки печей. Они систематизированы по хронологическому и типологическому принципам.

Наиболее раннюю группу представляют изразцы в виде гончарных сосудов цилиндрической формы с круглым плоским дном, которые обычно датируются концом XIV—XV вв. Происходят они с горы Киселевки, территории Киево-Печерской лавры и Подола. Относящиеся ко второй группе (конец XV—начало XVI вв.) имеют вид керамической прямоугольной коробки без крышки, причем наружная ее поверхность украшалась рельефным изображением фантастических животных и птиц. Среди экземпляров, обнаруженных на горе Киселевке и Старокиевской, особый интерес представляет один — с рельефным портретом вельможи (XVI в.). Декоративный мотив в виде стилизованных растений появляется на изразцах во второй половине XVI—XVII вв. Изменяется композиционное расположение рисунка, ниже становится рельеф. Изразцы покрывают поливой. Аналогичные находки выявлены на Владимирской, Большой Житомирской и других улицах города. На Старокиевской горе обнаружены остатки двух керамических нечей XVI—XVII вв., где могли обжигать изразцы.

Изготовление художественных изразцов в Киеве было специфической отраслью декоративно-бытового искусства. Изучение их освещает один из видов гончарного производства. Киевские изразцы перекликаются с аналогичными изделиями других средневековых городов нашей и соседних стран.

³⁰ М. І. Ячменьов, Т. М. Мовчанівський. Нові археологічні розкопки у Києві. — Соціалістичний Київ, 1936, № 7—8; Т. М. Мовчанівський. Археологічні дослідження городищ часів Київської Русі: Києва, Вышгорода, Райок, Городьска. — НА ІА АН УРСР, ф. 10, № 8, стор. 53—55.

³¹ Описание киевского замка 1552 года. — Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. 1. К., 1886, стор. 110—111.

³² В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое времена. К., 1913, стор. 91.

³³ Люб'язно повідомив і ознайомив з матеріалами М. І. Сікорський. Кахлі експонуються в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

³⁴ Н. Н. Оглоблин. Расходная книга Киевской приказной избы за 1675 г. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XI. К., 1836.

³⁵ Н. А. Бакланова. Обстановка Московских приказов. — Труды Государственного Исторического музея, вып. 3. М., 1926, стор. 68; Ю. Овсянников. Солнечные плитки. М., 1966, стор. 50.